

De verheerlijking van rancune¹

Over de perverse politieke stijl en de splijting in en tussen mensen

Wouter Gomperts

In de kleine wereld van de behandelkamer kunnen we soms iets leren over processen in en tussen mensen, die ook in de grote wereld van de samenleving spelen. Eerst bespreek ik een gefingeerde casus uit de behandelkamer. Daarna veranderen we van maatvoering en richten wij ons op de grote wereld van de maatschappelijke verhoudingen.

1. De hoogst leidinggevende die niet kan klaarkomen

James is 41 jaar. Hij is CEO van de Nederlandse vestiging van een groot internationaal levensmiddelenbedrijf. James zoekt psychotherapie omdat hij niet kan klaarkomen. In de intake draait hij dit meteen in grootheid om. 'Ik ben de ideale minnaar' zegt hij 'want weinig mannen geven zoveel vrouwen zoveel orgasmes als ik.'

James had in zijn kindertijd een symbiotische relatie met zijn moeder die hem gebruikte voor haar eigen narcistische behoeften. In zijn lagere schooltijd nam zij hem mee naar Parijs, Londen en Venetië, dineerde trots met hem in luxueuze restaurants en ze deelden het *lits-jumeaux*. Iedere ochtend controleerde ze zijn ontlasting. Op straat hield zij hem knellend bij de hand, want James zou kunnen weglopen en in het water vallen. Kleine James werd zowel moeders prinsgemaal als haar vernederde gevangene.

Zo'n symbiotische band kan in de volwassenheid een diepe angst met zich meebrengen in het intieme contact psychisch overweldigd te worden en in paniek en wanhoop in het niets te verdwijnen. James leeft in een gespleten psychische werkelijkheid. In het ene compartiment is het gevaar van catastrofaal zelfverlies ver weggezet. In het andere compartiment creëert hij een pompeuze, omgekeerde wereld, vol opwindende, macht en grandeur. James overweldigt het bedrijf en zijn medewerkers, zoals hij vroeger door zijn moeder overweldigd werd. Vooral medewerkers die zich al lange tijd in de samenleving miskend voelden, voegen zich in een roes van bewonderende onderworpenheid in alles wat James zegt en doet en zij krijgen nu mooie posities. James belooft gouden bergen, bluft, manipuleert, vernedert, lastert en vleit. Bij het andersdenkende personeel en het voormalige management treedt grote ontsteltenis op. Alles wat zij aan feiten, kennis, recht en moraal inbrengen, telt niet meer. Bij de bedrijfsarts fluisteren ze over een angstcultuur en vaak komen ze ziek thuis te zitten.

Ook in de therapiekamer is James vaak minachtend, provocerend en choquerend. Als hij dan schrik en machteloosheid in mijn ogen ziet, versterkt dit zijn zelfgevoel.

2. Over psyche en samenleving

Mensen functioneren op drie niveaus: lichaam, geest en samenleving. Die drie niveaus van functioneren grijpen op elkaar in en moeten dus in hun samenhang worden gezien. Mijn

¹ Voordracht op het symposium *Polarisatie in de Sprekkamer*. Dag van de Psychotherapie 13-12-2024. Deze voordracht is een bewerking van een artikel gepubliceerd in 2022 in het Tijdschrift voor Psychoanalyse & haar toepassingen.

belangstelling is de samenhang tussen psychische en maatschappelijke processen. Het toneel van deze presentatie is het grensgebied van psychoanalyse en sociologie.

Psychologen spreken nogal eens over de <omgeving>, <context>, <maatschappij> of <sociale factoren> als iets wat <van buiten> op de mensen afkomt. De psychologie, bestudeert dan het individu; de sociologie de maatschappij. Dit onderscheid doet het voorkomen alsof er individuen bestaan buiten de samenleving om, en alsof er een samenleving is buiten individuen om.

Freud (1905) overbruggt de kloof tussen lichaam en geest door te stellen dat somatische prikkels op psychisch niveau tot expressie komen. In analogie daarmee komt ook de samenleving op psychisch niveau tot uitdrukking. De psyche heeft werk te doen met de driftmatige impulsen die uit het lichaam komen, en moet dat ook doen met maatschappelijke krachten. Steeds weer wordt de samenleving in de binnenwereld in het deels onbewuste krachtenspel van gevoelens getrokken zoals verlangens, woede, paniek en wanhoop en van afweermechanismen zoals splijtingen en projecties. Mensen brengen hun innerlijke representatie van de samenleving in talloze alledaagse interacties tot uitdrukking, en dat geeft mede vorm aan de samenleving. De samenleving wordt dan weer geïnternaliseerd, enzovoort. Psyche en samenleving zijn dus diep van elkaar doordrongen. Psychoanalyse en sociologie vullen elkaar aan om het hoe en wat daarvan te beschrijven en begrijpen.

Ik beschrijf vandaag een manier van politiek bedrijven, een politieke stijl, die voortkomt uit en alleen maar massaal aanslaat onder maatschappelijke condities waarin specifieke krachten werkzaam zijn. In zoverre die krachten maatschappelijke verhoudingen betreffen, maak ik gebruik van sociologische inzichten, in zoverre die krachten op psychische processen betrekking hebben, maak ik gebruik van psychoanalytische inzichten.

Extreemrechtse politieke leiders zeggen voor de miskende belangen van hun aanhangers op te komen. In werkelijkheid worden ze slechts verenigd door rancune. Wijdverbreide rancune in de samenleving sluit in de diepte aan op primitieve psychologische krachten. Een psychoanalytisch perspectief kan helpen die krachten te benoemen en te begrijpen. Ik gebruik psychoanalytische concepten om een politieke stijl te beschrijven waarin de rancune in de samenleving in al zijn kwaadaardigheid wordt aangejaagd, verheerlijkt en uitgeleefd.

3. Richard Hofstadter en de paranoïde manier van politiek bedrijven

Psychologen en psychiaters die proberen extreme politieke bewegingen te begrijpen, bestuderen nogal eens de persoonlijkheid van de autocratische politieke leider. Paradigmatisch voorbeeld is het onderzoek van Adolf Hitler door de Oostenrijks-Amerikaanse psychoanalyticus Walter Langer (Langer 1973). Op soortgelijke wijze werden bijvoorbeeld ook Stalin en Saddam Hoessein bestudeerd. Dit werd controversieel toen in 1964 ruim duizend psychiaters waarschuwden tegen de ultraconservatieve senator Barry Goldwater als presidentskandidaat vanwege zijn als pathologisch beoordeelde persoonlijkheid. Goldwater dwong \$75000 schadevergoeding af. Hierop introduceerde de *American Psychiatric Association* de *Goldwater Rule*: psychiaters mogen geen publiekelijke uitspraken doen over de psychische gesteldheid van iemand zonder direct onderzoek en zonder diens toestemming. Sinds de kandidatuur van Donald Trump in 2015 wordt deze regel minder strikt nageleefd. Veel psychiaters voelen juist zich juist ethisch verplicht om te waarschuwen voor zijn maligne narcistische persoonlijkheid (Lee, 2017). Recent hebben

meer dan 200 Amerikaanse geestelijke gezondheidsexperts dit in een open brief in de New York Times (24 oktober 2024) opnieuw gedaan.

Wat er in de psychoanalytische behandelkamer gebeurt, werd vroeger bijna uitsluitend toegeschreven aan de patiënt. Tegenoverdracht van de analyticus was slechts een vertroebelend element. In de hedendaagse intersubjectieve psychoanalyse is overdracht-tegenoverdracht een gezamenlijk proces, een co-creatie van zowel de patiënt als therapeut. In analogie hiermee is een politieke stijl niet alleen het product van de politieke leider, maar een coproductie van de leider, zijn aanhangers, tegenstanders en het andere publiek. Hierin is uiteraard de invloed van de een groter dan die van de ander.

Richard Hofstadter, hoogleraar Amerikaanse geschiedenis in New York, introduceerde in 1964 de term paranoïde politieke stijl. Ook hiervoor was de aanleiding de nominatie van Barry Goldwater voor het Amerikaanse presidentschap. De paranoïde politieke stijl wordt gekenmerkt door agressie, wantrouwen, complottheorieën, zwart-witdenken, projectie en apocalyptische retoriek. Hofstadter schrijft:

«In using the expression «paranoid style» I am not speaking in a clinical sense, but borrowing a clinical term for other purposes. I have neither the competence nor the desire to classify any figures of the past or present as certifiable lunatics. In fact, the idea of the paranoid style as a force in politics would have little contemporary relevance or historical value if it were applied only to men with profoundly disturbed minds. It is the use of paranoid modes of expression by more or less normal people that makes the phenomenon significant» (Hofstadter 1964, p. 77).

Ik neem dit uitgangspunt over en richt mij dus niet op de psychische gesteldheid van de politieke leider maar op zijn interactie met het publiek. Zoals we zullen zien, is in de perverse politieke stijl het paranoïde een aspect van het perverse. Narcistische, manische, antisociale en psychotische elementen kunnen ook een rol spelen.

Hofstadter laat met voorbeelden uit de Amerikaanse geschiedenis zien dat de paranoïde politieke stijl deel uitmaakt van *movements of discontent*. De paranoïde politieke stijl groeit uit tot een leidende politieke kracht als de maatschappelijke spanningen en conflicten niet meer te kanaliseren zijn met de «gewone» democratische instituties en processen, zoals onderhandeling en compromis.

Wat kan in de maatschappelijke verhoudingen zo giftig worden dat de samenbindende functie van democratische processen en instituties verloren gaat? Menno ter Braak verheldert in zijn analyse van het nationaalsocialisme de rol van rancune.

4. Menno ter Braak en de rancune in de democratische samenleving

Ter Braak is met zijn essayistisch werk op het gebied van literatuur, geestesleven, film, toneel en samenleving een van de belangrijkste Nederlandse auteurs van het interbellum. Hij was medeoprichter en redacteur van Forum, het invloedrijkste Nederlandse literaire tijdschrift uit de jaren dertig. Na de Duitse inval koos hij op 15 mei 1940 op 37-jarige leeftijd de dood.

In 1937 publiceert Ter Braak *Het nationaalsocialisme als rancuneleer*. Daarin verklaart hij de wijdverbreide rancune in de samenleving uit de sterke aanwezigheid van democratische gelijkheids- en rechtvaardigheidsidealen:

«Men kan de rancune niet als een uitzonderingstoestand beschouwen in een cultuur, die, als de onze, de tendens vertoont om aan alle mensen gelijke rechten te verlenen. Het is de *gelijkheid* als ideaal, die, gegeven de biologische en sociologische onbestaanbaarheid van gelijke mensen, de rancune promoveert tot een macht van de eerste rang in de samenleving» (1949, p. 577, cursief in het origineel).

In mensen en in de geschiedenis van samenlevingen is de strijd tussen strevingen naar hiërarchie en strevingen naar gelijkheid en rechtvaardigheid een voortdurend gegeven. In moderne westerse democratische samenlevingen uit zich dat in een dynamiek tussen emancipatoire bewegingen en anti-emancipatoire tegenkrachten.

Op grond van het liberale principe van wettelijke gelijkheid vallen in de achttiende en negentiende eeuw burgers uit de middenklasse aristocratische standsprivileges aan. Halverwege de negentiende eeuw wordt in de westelijke wereld de slavernij afgeschaft. Eind negentiende eeuw stijgt in Duitsland geen enkele bevolkingsgroep zo snel op de maatschappelijk ladder als de joden. Rond die tijd komt ook de arbeidersbeweging op, die met veel strijd een menswaardig bestaan voor veel werkers weet af te dwingen. Tegen het eind van die eeuw kondigt de vrouwenbeweging zich aan met campagnes voor het vrouwenkiesrecht. Halverwege de twintigste eeuw voltrekt zich vrijwel overal in Azië en Afrika de bevrijding van westerse koloniale overheersing. Sinds nu zo'n vijftig jaar geleden manifesteert zich een nieuwe emancipatiegolf: vrouwen, zwarte mensen, jongeren, eerste en latere generaties immigranten, etnisch-culturele minderheden en minderheden in seksuele voorkeur en genderidentiteit gaan de strijd aan voor gelijke rechten en gelijkwaardigheid. Een belangrijke emancipatiemotor is de revolutionaire verbreiding van het onderwijs.

Begaafdheid is echter ongelijk verdeeld. Kinderen krijgen genetisch iets van de begaafdheid van hun ouders mee, en daarmee ook van de mate waarin de omstandigheden waarin zij verkeren stimulerend zijn. Het verhaal waarin iedereen alles kan bereiken, is onrechtvaardig en vernederend voor de grote aantallen mensen die dat niet kunnen, bijvoorbeeld omdat ze in economisch verarmde en vervuilde industrie- en plattelandsgebieden leven met slecht onderwijs, een hoge werkloosheid en een relatief lage levensverwachting. Voor veel mensen is er dus een discrepantie tussen enerzijds de democratische gelijkheids- en rechtvaardigheidsbeginselen en anderzijds hun feitelijke mogelijkheden. Ter Braak situeert het ressentiment (hij gebruikt de woorden «rancune» en «ressentiment» als synoniemen) in die frustrerende tegenstelling. Hij schrijft:

«Want naarmate het bezit van cultuur meer als een *recht* wordt gevoeld, wordt de afstand, die er bestaat tussen dat recht op alles en het bezit van weinig in de praktijk, meer beseft als een *onrecht*; [...] de mens van het ressentiment, weet alleen, dat hij het meerdere bezit van de ander niet verdragen kan, dat het hem hels maakt een ander bevoorrecht te zien; hij wrokt, omdat hij in de wrok althans de lust beleeft der permanente ontevredenheid» (1949, p. 576, cursief in het origineel).

Een verslechterende economische conjunctuur gaat samen met een grotere kansenongelijkheid in het onderwijs en op de arbeidsmarkt. Dit vergroot voor meer mensen de discrepantie tussen hun feitelijke situatie en de democratische idealen. Dat was bij uitstek het geval in het Europa waarin Ter Braak leefde. Het nationaalsocialisme

proclameerde de schijnwereld van een ‹hogere democratische gelijkheid› binnen de *Volksgemeinschaft*, waarin iedereen gelijk zou zijn - behalve de *Untermensch*.

5. Norbert Elias en de rancune van macht-verliezende formaties

Ik onderscheid een tweede bron van rancune in de samenleving. Emancipatiebewegingen en immigratiegolven stuiten telkens weer op weerstand bij degenen die met de nieuwe verhoudingen veel verliezen of daarvoor bang zijn, voor henzelf of hun nageslacht. Het gaat dan niet alleen om een dreigend of feitelijk verlies van werk, inkomen of een inkringing van rechten, maar ook om de ondermijning van een sociaal overgeërfde identiteit die berust op een geprivilegieerde positie binnen een vaste maatschappelijk orde. Naar die orde functioneerden gezin, familie, gemeenschap vele generaties lang. De Duits-Britse socioloog Norbert Elias schrijft:

‹Een dreigend machtsverlies houdt voor de leden van heersende formaties onveranderlijk een ernstige verstoring van hun zelfbeeld in en niet zelden een volledige vernietiging van datgene wat in hun ogen zin en waarde aan hun leven verleent; daarmee dreigt tegelijkertijd een verlies aan identiteit - een verlies van zichzelf› (1989, p. 478).

Dit verlies raakt de leden van voorheen gevestigde formaties in hun kern, zowel op individueel als op groepsniveau. Wat Elias naar aanleiding van de Duitse nederlaag in de Eerste Wereldoorlog beschrijft, beschouwt de Amsterdamse socioloog Abram de Swaan als een sociologische wetmatigheid. Die kan bijvoorbeeld ook gelden voor Rusland na de ineenstorting van de Sovjet-Unie, voor de Brexit als reactie op het verlies van het Britse koloniale wereldrijk en voor de opkomst van het Trumpisme in samenhang met de teloorgang van de Verenigde Staten als wereldmacht.

Binnen samenlevingen is deze wetmatigheid van toepassing op elke categorie mensen die in zijn geheel daalt ten opzichte van een zich emanciperende groepering of zich weggedrongen voelt door immigranten. De Swaan (2019) ziet de opkomst van zowel nieuw extreemrechts als religieus fundamentalisme als een reactie op de mondiale vrouwenemancipatie die kennelijk veel verzet oproept.

Samenvattend, ik onderscheid in democratische samenlevingen twee bronnen van rancune. In de lijn van Ter Braak: onder de mensen die niet over de feitelijke mogelijkheden beschikken om te realiseren waar zij met de democratische gelijkheids- en rechtvaardigheidsbeginselen recht op menen te hebben. Dit kunnen ook mensen zijn uit een emanciperende groepering. En in de lijn van Elias: bij degenen die hun oude machtsvoordelen en de bijbehorende identiteit verliezen, of daar bang voor zijn.

6. Rancune in de psychoanalytische literatuur

De affectieve onderbouwing van rechts-extremisme is rancune. In de psychoanalyse is over rancune betrekkelijk weinig gepubliceerd. In 26 jaar *Tijdschrift voor Psychoanalyse* wordt ‹rancune› of ‹ressentiment› in zeven artikelen genoemd, en dan nog slechts zijdelings. In de internationale psychoanalytische literatuur van meer dan 100 jaar tel ik veertien artikelen met *resentment*, *ressentiment* of *rancor* in de titel. Daarin wordt vaak verwezen naar de Duitse filosofen Friedrich Nietzsche en Max Scheler. Hun inzichten doen voor een deel

verouderd aan, maar Schelers fenomenologische beschrijving van ressentiment uit 1912 is nog steeds relevant:

Ressentiment is een zelfvergiftiging van de ziel [...], die ontstaat door een systematische onderdrukking van de ontlading van bepaalde gemoedsbewegingen en affecten [...]. De gemoedsbewegingen en affecten waar het hier in de eerste plaats om gaat zijn wraakgevoel, wraakimpuls, haat, boosheid, jaloezie, afgunst, oneerlijkheid (2008, p. 12-13).

Alleen waar een bijzondere heftigheid van die affecten hand in hand gaat met een gevoel van onmacht om ze in activiteit om te zetten, waardoor ze «verbeten» worden, alleen daar ligt een voorwaarde voor het ontstaan van ressentiment (idem, p. 16).

Over emoties als woede, haat, nijd en wraakzucht heeft de psychoanalyse wel het een en ander gezegd.

Kohut (1971) beschrijft *narcissistic rage* als een intense, vaak disproportionele woede, meestal als gevolg van een als vernederend ervaren aanval op de kern van je zelfgevoel. Woede, haat, wraakzucht moeten een verdere ineensorting van het zelf voorkomen. Vooral wanneer de aan vernedering inherente schaamte, niet gevoeld wordt (*unacknowledged shame*, Lewis 1971) is er een meedogenloze behoefte om wraak te nemen op degene van wie de krenking afkomstig is.

Jaloezie is het gevoel dat je iets wil hebben wat een ander heeft. Afgunst is destructiever. Melanie Klein (1957) ziet afgunst, nijd (*envy*) als een driftmatige drang het goede object aan te vallen en kapot te maken, eenvoudigweg omdat het goed is, dus nog los van de frustratie die het object teweeg kan brengen. Volgens de Britse analyticus Wilfred Bion (1959) wordt niet alleen het goede object kapot gemaakt maar ook het vermogen om er een verbinding mee aan te gaan en te onderhouden. Afgunst is dan niet alleen een aanval op het goede object maar ook een aanval op de eigen psychologische vermogens. Bion spreekt van *attacks on linking*. Het vermogen om betekenisvolle verbanden te leggen tussen gebeurtenissen, gedachten en gevoelens, en dus de werkelijkheid te begrijpen, wordt aangevallen.

Samenvattend is rancune te beschrijven als een opeenstapeling van narcistische woede en, aan jaloezie en afgunst gerelateerde heftige agressie, haat en wraakzucht. Essentieel is dat deze emoties in onmacht zijn opgekropt. Rancune vergiftigt zowel je zelfgevoel als de manier waarop je in de wereld staat, en kan zowel op individueel als op groepsniveau intergenerationeel worden doorgegeven.

7. Perversie als blauwdruk voor een manier van politiek bedrijven

Bion introduceert in 1962 de term *containment* voor het vermogen van een moeder de voor haar kind te heftige prikkeltoestanden in zich op te nemen, te verwerken (te ontgiften) en in een hanteerbare vorm terug te geven. Het kind kan dan de sensaties die het eerst niet aankon wel verdragen en integreren. In analogie hiermee neemt de therapeut onverdraaglijke gevoelstoestanden van de patiënt in zich op, en geeft hij die in een beter te verdragen en te symboliseren versie terug. De patiënt internaliseert de getransformeerde versie en verandert dan in therapeutische zin.

Gebruikmakend van de metafoor van de container, wordt in de perverse manier van politiek bedrijven de containerfunctie van democratische processen vervormd en

omgekeerd.² Geperverteerde containment ontgift niet de rancune in de samenleving, maar wakkert die juist aan. Ter Braak schrijft: «het nationaalsocialisme is *de volledige emancipatie van het ressentiment*» (1949, p. 582, cursief in het origineel).

Ter Braak (idem) stelt ook: «het nationaalsocialisme is de *perversie* van democratie». In het Latijn betekent *pervértere* omdraaien, bederven, ontaarden. De psychoanalyse benadrukt dat een perverse gesteldheid niet beperkt is tot seksuele perversies, maar ook een krachtige uitingsvorm is van vijandigheid en haat (Ubbels, 1996, 2007, 2008).³ Aan perversie ligt een stoornis ten grondslag in het zich vormen van een voorstellingswereld. Die stoornis doet zich voor bij moeilijk te verdragen ervaringen die de innerlijke samenhang bedreigen. Denk aan James' symbiotische relatie met zijn overweldigende moeder. In plaats van verdringing is een meer primitieve noodoplossing nodig. Freud (1940) spreekt van Ik-splijting. James leeft in een gespleten psychische werkelijkheid. In het ene compartiment is de paniek en wanhoop om overweldigd te worden en te verdwijnen ver weg geparkeerd en in het andere compartiment creëert hij een omgekeerde wereld van opwindende, macht en grandeur. Het gaat hier niet om een splitsing tussen bewust en onbewust, maar om een splijting die resulteert in twee parallelle voorstellingswerelden die los van elkaar functioneren.

In een perverse afweerorganisatie is het ene compartiment gevuld met erotisch opwindende voorstellingen die een grandioze, almachtige, wraaklustige, provocerende lading hebben. Die voorstellingen kunnen ook manische, narcistische, paranoïde, psychopathische en psychotische elementen bevatten. Essentieel is de omkering: leugen wordt waarheid, onmacht wordt almacht, vernedering wordt wraaklustige triomf. De sociale conventies in de betekenisverlening en communicatie worden voortdurend ondergraven. De ander raakt ontregeld. Het zich verlustigen aan zijn angst en onmacht heeft een zelfversterkende werking: ik zie je schrik en onmacht, ik besta, ik doe ertoe.

De grandioze extatische voorstellingswereld heeft geen verbinding met de doodsheid in het andere compartiment. In dit doodse compartiment ben je overweldigd, afhankelijk, hulpeloos. James vindt er misschien een signaal van terug in dat hij niet kan klaarkomen.

8. De perverse politieke stijl

De perverse politieke stijl creëert of versterkt een rigide splijting die resulteert in twee parallelle werkelijkheden. De extremistische leider creëert en personifieert een extatische werkelijkheid waarin de rancune in al zijn kwaadaardigheid wordt aangejaagd, verheerlijkt en uitgeleefd. Ongeremd brengt hij de haat, woede, afgunst, wraakzucht in de publieke arena die misschien al jaren machteloos is opgekropt bij mensen die zich in de samenleving miskend en geminacht voelen. Zij vereenzelvigen zich met de grandioze kwaadaardige voorstellingswereld van de leider, en omgekeerd ziet de leider zijn grootheid en almacht terug in hun bewonderende onderworpenheid. De perverse politieke stijl is de kampioen van de omkering: leugen wordt waarheid, onmacht wordt almacht, vernedering en verlies worden wraaklustige triomf. Massabijeenkomsten en de oude en nieuw massamedia

² In januari 2017, de maand waarin Donald Trump voor het eerst als president van de Verenigde Staten werd geïnaugureerd, introduceerde ik in een voordracht ter gelegenheid van de 75^e verjaardag van Abram de Swaan de term 'perverse politieke stijl' (Gomperts, 2017). In 2020 muntte de Duitse psychoanalytica Karin Zienert-Eilts de term *perverted containing* in een artikel over de aantrekkingskracht van Trump.

³ De psychoanalytische conceptualisering van perversie is complexer dan wat ik hier naar voren haal. Ik beperk mij tot aspecten die mij behulpzaam zijn om de perverse politieke stijl te beschrijven.

versterken de regressie in denken, voelen en moraal. De leider en de volgelingen raken steeds meer in de ban van de opwindende pseudowerkelijkheid en van elkaar. Gezamenlijke vijandbeelden versterken de identificatie met de leider en met de eigen groepscategorie. Alles wat zij van zichzelf niet accepteren of verdragen, projecteren zij in de emanciperende groepen buitenstaanders en nieuwkomers. Die doelgroepen zijn dan het grote kwaad en moeten uit zelfverdediging wel aangevallen worden, zo nodig met geweld en in het uiterste geval met een moordcampagne (Gomperts, 2006). De haat richt zich ook op de overheid, politici, en maatschappelijke instituties die de democratische beginselen materieel en ideologisch ondersteunen: politieke tegenstanders, de vrije pers, het overheidsapparaat, de onafhankelijke rechtspraak. De extreemrechtse leider stookt bij zijn volgelingen de grootste mogelijke opwinding en razernij op om aan de meest onwaarschijnlijke van zijn paranoïde projecties een belevingskwaliteit van 'echt' te geven.

Bij het andersdenkende publiek en de gevestigde orde, de derde in deze perverse interactie, treedt een steeds grotere ontsteltenis op. Feiten, kennis, wetenschap, recht en moraal zijn betekenisloos. De sociale conventies die aan het publieke en politieke debat ten grondslag liggen bestaan niet meer. Hoe meer de leider en zijn volgelingen bij het andersdenkende publiek en de gevestigde orde ontzetting en ontregeling zien, hoe meer hun machtsgevoel, en daarmee hun feitelijke macht, groeit. Een politieke stijl van méér ophitsing, haat, laster, leugens, intimidatie en choqueren is daartoe effectiever dan minder.

Zolang bij de aanhangers de ontnuchtering uitblijft, kunnen paniek en wanhoop over hun feitelijke maatschappelijke positie, en in de diepte hiermee samenhangende vernietigings- en verdwijningsangsten, uit de directe beleving blijven.

In de samenleving groeit de kloof tussen enerzijds de grandioze werkelijkheidsvoorstelling waarin de rancune in al zijn kwaadaardigheid wordt uitgeleefd en anderzijds die van het ontstelde andere publiek dat steeds banger wordt dat de democratische rechtstaat verloren gaat. Het gaat hier om twee parallelle voorstellingswerelden die geheel los van elkaar functioneren en waartussen het steeds moeilijker wordt verbinding te maken.

9. Narratief of werkelijkheid

Tegenwoordig is de postmoderne kennistheorie populair, ook bij psychotherapeuten en analytici. Daarin wordt benadrukt dat de verhalen, vertogen, *narratieven* van mensen hun eigen waarheid en werkelijkheid constitueren. In een therapie is het de bedoeling bij verschillende verhalen stil te staan, het gesprek erover op gang te brengen en nieuwe verhalen te ontwikkelen. Een voorbeeld is de Amerikaanse psychoanalyticus Owen Renik die in een gevalstudie over zijn analyse met Ethan schrijft:

«Ethan and I, in our investigation, were not trying to discover something that was already there. We were trying to devise a view of Ethan's life, present and past, that *worked*, i.e. that helped him feel better. We evaluated the validity of our understanding entirely on the basis of its therapeutic efficacy. As I see it, in clinical psychoanalysis as in the rest of science, what is true *is* what works» (p. 492, cursief in het origineel).

Als iedereen (als individu of als groep) met 'het verhaal dat werkt' zijn eigen waarheid en werkelijkheid constitueert, verdwijnt het onderscheid tussen waarheid en onwaarheid, tussen werkelijkheid en pseudowerkelijkheid. Ook de werkelijkheidsvoorstellingen die de

huidige samenleving splijten, constitueren dan hun eigen waarheid. In deze polarisering tussen *wij* en *zij*, menen wij (daar val ik onder en naar ik veronderstel de meesten van u) dat zij zich door waanvoorstellingen laten leiden, door complottheorieën die zij van het internet plukken. Maar zij zijn ervan overtuigd dat wij in een illusie leven en de ware feiten niet onder ogen zien, misleid als we zijn door de leugenpers. En: wij hebben een verklaring voor hun hardnekkige weigering om onze feiten te erkennen en onze redeneringen te accepteren. Maar zij hebben hun eigen verlicht inzicht in de ware werkelijkheid achter de schijnwereld waarin wij leven, en zij hebben vast ook een verklaring voor onze onnozele verblinding.

Moeten we ons neerleggen bij een nihilistisch relativisme waarin iedereen zijn eigen werkelijkheid creëert en een gedeelde feitelijke waarheid niet bestaat? Of kunnen we toch uitmaken dat de ene werkelijkheidsopvatting meer waarheid bevat dan de andere? En kan de psychologie (psychoanalyse) dan voorzien in een onderscheidend criterium?

Hoe we betekenis geven aan de binnen- en buitenwereld hangt samen met vermogens die zich in de loop van de kindertijd ontwikkelen. Hoewel veel dit kan verstoren, wordt die betekenisverlening in de loop van de tijd meer genuanceerd, gedifferentieerd en omvattend. In die zin worden meer aspecten van de werkelijkheid geïncorporeerd en is het waarheidsgehalte groter.

In de Kleiniaanse psychoanalyse wordt onderscheid gemaakt tussen de paranoïde-schizoïde positie en de depressieve positie die wat later in de vroege kindertijd ontstaat. In de paranoïde-schizoïde positie heeft het 'schizoïde' betrekking op primitieve splijting en verwijst het 'paranoïde' naar de angst te worden achtervolgd door het kwaad dat in de buitenwereld is geprojecteerd. In de perverse politieke stijl zijn dit leidende krachten.

Een democratische manier van politiek bedrijven volgt de meer geïntegreerde manier van functioneren van de depressieve positie. De agressie moet getemperd zijn in een democratisch proces van onderhandeling en compromis. Er moet voorstellingsvermogen, empathie en zorg bestaan ten aanzien van de belangen van anderen. Het vermogen om te accepteren dat er verschillende visies op één zaak mogelijk zijn, is onontbeerlijk. Dat geldt ook voor het vermogen om de onvermijdelijkheid van verlies en teleurstelling te verdragen, verantwoordelijkheid voor eigen tekortkomingen te nemen en illusies van eigen almacht en perfectie op te geven.

Politiek handelen vanuit de paranoïde-schizoïde voorstellingswereld dan wel vanuit de depressieve positie creëert een wereld van verschil. Wanneer de politici van het ressentiment controle krijgen over de geweldsmiddelen van de staat is de kans groot dat zij zich ontpoppen als barbaren.

In analogie met de depressieve positie is een democratisch bestel nooit definitief en moet dus telkens weer bevochten worden tegen de regressieve kracht van de paranoïde-schizoïde positie in. Naarmate in een samenleving de spanningen groter zijn, zullen de regressieve en primitieve krachten sterker zijn. Daardoor raken meer mensen meer vervreemd van hun beschouwelijke en invoelende kant, en dat maakt het des te moeilijker om de democratie te behouden.

10. Afstand en betrokkenheid

Niemand verkeert in een positie waarin over de dreigingen voor de democratie en beschaving te spreken is alsof de spreker niet zelf betrokken is in de maatschappelijke processen die tot die dreigingen aanleiding geven. Deze zienswijze is analoog aan de in de psychotherapiewereld tegenwoordig dominante opvatting waarin het behandelproces wordt

gezien als een interactie van twee mensen, die daaraan elk met hun eigen dynamiek en subjectiviteit bijdragen.

Ik gedroeg mij in deze voordracht echter als een ouderwetse alwetende analyticus die de voorstellingswereld van andersdenkende mensen duidt als een kwaadaardige pseudowerkelijkheid, waarin zij de samenleving als projectiescherm voor hun rancune gebruiken. Ik leg de onderliggende mechanismen daarvan bloot en houd mij voor het overige uit het zicht, alsof ik er niet zelf in betrokken ben. Deze analytische houding is te zien als een daad van symbolisch geweld, waarmee ik eigenlijk laat zien dat ik juist deelgenoot ben van het proces dat in de samenleving de rancune teweegbrengt die reactionaire politieke leiders exploiteren om hun autocratische doeleinden te realiseren.

Literatuur

- Bion, W. R. (1959). *Attacks on Linking*. *International Journal of Psychoanalysis*, 40, 308–315.
- Bion, W. R. (1962). *Learning from Experience*. London: Tavistock Publications.
- Braak, M. ter (1937). Het nationaalsocialisme als rancuneleer. In *Verzameld werk 3* (p. 571-594). Amsterdam: Van Oorschot, 1949.
- Elias, N. (1989). *Studies over de Duitsers. Machtsstrijd en habitusontwikkeling in de negentiende en twintigste eeuw*. Amsterdam: Boom, 2003.
- Freud, S. (1905). Drie verhandelingen over de theorie van de seksualiteit. In *Werken 4* (p. 9-116). Amsterdam: Boom, 2006.
- Freud, S. (1940). Hoofdpijnen van de psychoanalyse. In *Werken 10* (p. 447-503). Amsterdam: Boom, 2006.
- Gomperts, W.J. (2006). Mindless mind en massamoord. In J.E. Verheugt-Pleiter (red.), *Psychoanalyse anno nu* (p. 227-239). Assen: Van Gorcum.
- Gomperts, W.J. (2017). De perverse politieke stijl. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 23, 211-213.
- Gomperts, W.J. (2022). De verheerlijking van rancune. Over de perverse politieke stijl en de kwetsbaarheid van de democratie. *Tijdschrift voor Psychoanalyse & haar toepassingen*, 28, 181-193.
- Hofstadter, R. (1964). *The paranoid style in American politics and other essays*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Klein, M. (1957). *Envy and Gratitude*. London: Tavistock Publications.
- Kohut, H. (1971). *The analysis of the self. A systematic approach to the psychoanalytic treatment of narcissistic personality disorders*. London: Hogarth Press.
- Langer, W. C. (1973). *The mind of Adolf Hitler. The secret wartime report*. London: Pan.
- Lee, B.X. (ed.) (2017). *The dangerous case of Donald Trump*. New York: St. Marin's Press.
- Nietzsche, F. (1887). *On the genealogy of morals*. New York: Vintage Books, 1967.
- Renik, O. (1998). The analyst's subjectivity and the analyst's objectivity. *International Journal of Psychoanalysis*, 79, 487-497.
- Scheler, M. (1912). *Het ressentiment in de moraal*. Amsterdam: Boom, 2008.
- Swaan, A. de (2019). *Tegen de vrouwen. De wereldwijde strijd van rechtsisten en jihadisten tegen de emancipatie*. Amsterdam: Prometheus.

- Ubbels, J. (1996). Perversie en pervertering van de overdracht. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 2, 133-145.
- Ubbels, J. (2007). Neurotische en perverse processen. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 13, 259-270.
- Ubbels, J. (2008). Werkelijkheid en intersubjectiviteit in de perversies. *Tijdschrift voor Psychoanalyse*, 14, 97-110.
- Zienert-Eilts, K.J. (2020). Destructive populism as 'perverted containing'. A psychoanalytical look at the attraction of Donald Trump. *International Journal of Psychoanalysis*, 101, 971-991.

w.j.gomperts@me.com